

تولید اقتصادی در قرآن و حدیث

رفیه شجاعی
کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث

چکیده

حیات طبیعی هر جامعه‌ای، با معیشت و رفاه عمومی مردم ارتباط مستقیم دارد و آن چه اسباب گشایش و بهبود کمی و کیفی زندگی را میسر و تسهیل می‌سازد، تولید محصولات کشاورزی و صنعتی در حد نیاز و حتی فراتر از آن است. مروری اجمالی در آیات قرآن کریم و سیره‌ی معصومین علیهم السلام، به وضوح بیانگر اهمیت تولید اقتصادی در تفکر اسلامی است. در مکتبی که بزرگان آن، کار و تلاش اقتصادی در جهت امرار معاش و توسعه‌ی رزق را عبادت می‌دانند و آیات کتاب آسمانی اش، مکرراً بیانگر نعمت‌های الهی در جهت زمینه‌سازی برای تولید است، نقش و جایگاه مبحث تولید اقتصادی روشن و مبرهن است.

کلیدواژه‌ها: تولید، سرمایه

شوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تولید

فعالیت تولیدی عنصر اساسی در طلب روزی است. اهمیت و تشویق به آن را می توان از آیات متعدد استخراج کرد. خداوند متعال در آیات گوناگون با یادآوری این نکته که او منابع و امکانات را برای انسان ها آفریده و آن ها را مسخر (رام) ایشان قرار داده است، به جست و جوی در زمین و بهره مندی از منابع آن، تشویق می کند و با بیان های متفاوت، اهمیت آن را یادآور می شود:

- ولقد مکنناهم فی الارض و جعلنا لکم فیها معاش قلیلاً ما تشکرون [الاعراف، ۱۰]: قطعاً شما را در زمین قدرت عمل دادیم و برای شما در آن وسایل معیشت نهادیم، (اما) چه کم سپاس گزارید.

یکی از شیوه های بارز جست و جو از فضل خداوند، فعالیت های تولیدی به شمار می رود. نکته ی مهم در فعالیت های تولیدی برای گسترش روزی، دامنه ی این فعالیت ها است. نه تنها خشکی، بلکه سراسر زمین و آسمان قلمروی فعالیت های تولیدی بشر است.

- الم تر و ان الله سخر لکم ما فی السماوات و ما فی الارض و اسبغ علیکم نعمه ظاهرةً و باطنةً (لقمان، ۲۰): آیا ندانسته اید که خدا آن چه را که در آسمان ها و آن چه را که در زمین است، مسخر شما ساخته و نعمت های ظاهر و باطن خود را به شما تمام کرده است؟

نکته ی نهفته در تسخیر آسمان، زمین، دریا و کشتی، این است که بشر بدون فناوری لازم نمی تواند از این نعمت ها بهره مند شود. پس تصرف در آسمان و زمین و بهره مند شدن از نعمت های آن، بدون تولید ابزارهای لازم و وسایل مدرن، میسر نیست که البته لازمی دست یافتن به آن ها، علم و دانش است؛ پس آیه، تلویحاً ما را به سمت علم آموزی نیز سوق می دهد.

- و جعلنا الیل و النهار آیتین فمخونا آیه الیل و جعلنا آیه النهار مبصرةً لتبتغوا فضلاً من ربکم و لتعلموا عدد السنین و الحساب و

کل شیء فصلناه تفصیلاً (الاسراء، ۱۲): و شب و روز را دو نشانه قرار دادیم: نشانه ی شب را تیره گون و نشانه ی روز را روشنی بخش گردانیدیم تا (در آن) فضلی از پروردگارتان بجویید و شماره ی سال ها و حساب (عمرها و رویدادها) را بدانید و همه چیز را به روشنی باز کردیم.

جمله ی «لتبتغوا من فضله» فرع بر جمله ی «و جعلنا آیه النهار مبصرةً» است. یعنی روز را روشن قرار دادیم تا انسان بتواند به دنبال طلب روزی از پروردگار خود باشد. رزق، فضل و عطای اوست [طباطبایی، ج ۱۳، ص ۵۳، ۱۳۶۳]. آماده کردن مقدمات کار و تلاش، زمینه سازی برای استراحت و آرامش، و روشنی بخشیدن به زمین برای جست و جوی روزی، تشویق عملی برای فعالیت های اقتصادی است.

و من آیاته ان یرسل الریاح مبشرات و لیدیقکم من رحمته و لتجرى الفلک بامرہ و لتبتغوا من فضلہ و لعلکم تشکرون (الروم، ۴۶).

منظور از جمله ی «لیدیقکم من رحمته»، رساندن انواع نعمت هایی است که بر جریان باد ترتب دارند؛ مانند تلقیح درختان، رفع عفونت ها، تصفیه ی هوا و غیره [همان، ج ۱۶، ص ۲۰۹]. به وسیله ی باد، ابرها متراکم می شوند. تراکم ابرها موجب بارش باران، سیراب شدن طبیعت، حرکت کشتی ها و زمینه ای برای انواع فعالیت های اقتصادی و تولیدی می شود.

- هو الذی جعل لکم الارض ذلولاً فامشوا فی مناكبها و کلوا من رزقہ و الیه النشور (الملک، ۱۵): به نظر می رسد منظور آیه ی شریفه این باشد که خداوند زمین را صاف و هموار قرار داد تا انسان بتواند روی آن تحرک داشته باشد و به کارهایی هم چون کشاورزی بپردازد.

- دریا نیز یکی از منابع تولید است. خداوند می فرماید: و هو الذی سخر البحر لتأکلوا منه لحمأ طریاً و تستخرجوا منه حلیةً تلبسونها و تری الفلک مواخر فیه و لتبتغوا من فضلہ و لعلکم تشکرون (النحل، ۱۴).

سرمایه گذاری در صنعت شیلات و پرورش ماهی و هم چنین جواهرسازی و کشتی رانی، از مواردی هستند که از آیهی شریفه به دست می آیند. توجه بیش تر به این صنایع و تولید انبوه آنها می تواند، زمینهی اشتغال را فراهم سازد و با توسعهی صادرات، بر درآمد ملی بیفزاید.

- چشمه سار از عوامل مهم اقتصادی است:

اولم یروا انا نسوق الماء الی الارض الجرز فتخرج به زرعاً تأکل منه انعامهم و انفسهم افلا یصرون (السجده، ۲۷): آیا نمی بینید که آب را به زمین خشک و بی گیاه روانه می سازیم تا کشتزارها را بروینیم و چهارپایان و خودشان از آن بخورند؟ چرا نمی بینید؟

یکی از عوامل مهم کشاورزی، آب جاری است که به صورت چشمه در سطح زمین جریان می یابد و سبب می شود کشاورزی به وجود آید، و انسان و سایر موجودات از آن بهره می جویند. در واقع، سرآغاز مسائل اقتصاد کشاورزی، چشمه است که ثروتی بزرگ در امر کشاورزی قلمداد می شود [ابراهیمی، ص ۳۸ و ۳۹، ۱۳۷۵].

هو الذی انزل من السماء ماء لکم منه شراب و منه شجر فیه تسمون بنبت لکم به الزرع و الزيتون و التخیل و الاعناب و من کل الثمرات ان فی ذلک لآیه لقوم یتفکرون (النحل، ۱۰ و ۱۱).

مجموع آیات ناظر به این بحث، به گستردگی منابع تولید اشاره می کنند. از این روست که امیر المؤمنین علیه السلام فرموده اند: من وجد ماء و تراباً ثم افتقر ابعده الله اجر عاملی، ج ۶، ص ۲۴، ۱۴۰۹ق: هر کس آب و خاکی بیابد و بازم هم فقیر باشد، خداوند او را از رحمت خود دور می کند. در اسلام تأکید بسیاری به تولید کشاورزی شده است. امام باقر علیه السلام فرمود: «بهترین کارها زراعت است که سود آن عاید عموم می شود و از محصولات آن همگان، نیکو کاران و بدکاران ارتزاق می کنند.» امام صادق (ع) فرمود: زراعت کنید و درخت بکارید،

به خدا سوگند هیچ عملی مباح تر و پاکیزه تر از آن نیست. پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم فرمود: «مسلمانی که درختی بکارد یا زراعتی سبز نماید که مردم و طیور و چرندگان از آن بخورند، برای او اجر و پاداشی به حساب می آید [ولائی، ص ۵۲۷، ۱۳۷۷].

از آن جا که زمین، جزو منابع اولیه برای تولیدات کشاورزی و صنعتی است، لذا امام علی علیه السلام فرموده اند:

«هر کس از مسلمانان زمین مواتی را احیا کند و آن را آباد نگه دارد و خراج آن را به امام بپردازد، هر چه از آن سود می برد، مال اوست و اگر زمین را رها کند یا به آن آسیب برساند و مردی از مسلمین آن را از او پس بگیرد و آبادش سازد و در احیای آن بکوشد، به آن سزاوارتر است از کسبی که آن را رها کرده است و باید خراج آن را به امام بپردازد.» [حرعاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۱۴۳].

روایت فوق به روشنی بیانگر نقش دولت در استفادهی بهینه از منابع و امکانات طبیعی است. خداوند به صراحت به حضرت نوح علیه السلام دستور ساختن کشتی را می دهد می دانیم که امروز کشتی و کشتی رانی و صنایع وابسته به آن، از مهم ترین منابع درآمدی به شمار می آید.

و علمناه صنعة لبوس لکم لتحصنکم من باسکم فهل انتم شاکرون (الانبیاء، ۸۰): و به او فن زره سازی آموختیم، تا شما را از خطرات جنگتان حفظ کند. پس آیا شما سپاسگزارید؟

و اگر در زمان امامان معصوم علیهم السلام به لحاظ موقعیت جغرافیایی و عدم پیشرفت های علمی، تنها کشاورزی رونق بیش تری داشته و ممر درآمد بوده و مورد تأکید آنان نیز قرار گرفته است، امروز رو آوردن به کشاورزی، صنعت معدن و تولید هر چیز که به استقلال و خودکفایی کشور کمک کند، ضروری و لازم است. به بیان دیگر، ساختن سدها و مهار آبها و جلوگیری از هزرفتن آنها و در نتیجه احیای

کشاورزی، احداث صنایع مادر و بالتبع احیای صنایع جنبی و بهره‌گیری از معادن عظیم زیرزمینی و تربیت نیروی انسانی و متخصصان لایق و کاردان و هر عملی که در رفع محرومیت جامعه‌ی اسلامی مؤثر باشد و به استقلال کشور کمک کند و تولید را افزایش دهد (چه تولیدات کشاورزی، چه تولیدات صنعتی و چه ...) بر مسلمانان فرض و ضروری است [ولایی، ص ۵۲۷، ۱۳۷۷].

و اصنع الفلک باعیننا و وحینا... (هود، ۳۷).
 و لقد آتینا داود منا فضلاً یا جبال اوبی معه و الطیر و الناله الحدید ان اعمل ساغبات و قدر فی السرد و اعملوا صالحاً اتی بما تعملون بصیر (سبأ، ۱۰ و ۱۱): به راستی داود را از جانب خویش مزیتی عطا کردیم. (و گفتیم) ای کوه‌ها، با او (در تسیح خدا) هم صدا شوید و ای پرندگان (هماهنگی کنید). و آهن را برای او نرم گردانیدیم (که) زره‌های فراخ بساز و حلقه‌ها را درست اندازه‌گیری کن و کار شایسته کنی؛ زیرا من به آن‌چه انجام می‌دهید، بینام.

«در واقع خداوند به داود دستور می‌دهد که باید سر مشقی برای همه‌ی صنعتگران و کارگران بالیمان جهان باشد. دستور محکم کاری و رعایت دقت و کیفیت و کمیت در مصنوعات؛ آن‌چنان که مصرف‌کنندگان به خوبی و راحتی بتوانند از آن استفاده کنند، و از استحکام کامل برخوردار باشند... [مکارم شیرازی و همکاران، ج ۱۸، ص ۳۲، ۱۳۶۶].»

لزوم سرمایه‌گذاری برای تولید

به همان اندازه که جمع مال و ثروت و راکد نگه داشتن آن در اسلام مذموم است، سرمایه‌گذاری در کارهای خیر از جمله تولید، تشویق شده است. یکی از اقدامات مهم پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم، واگذاری زمین برای امور متفاوت اقتصادی بود. گاهی زمین‌هایی را میان مهاجران برای خانه‌سازی تقسیم می‌کردند که به «اقطاع الدور» معروف است. با این سیاست، زمینه‌های سازندگی میان مسلمانان آغاز و نیز یکی از نیازهای اساسی و اولیه‌ی مهاجران که

مسکن بود، برآورده شد. گاهی پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم با واگذاری زمین‌های بایر، زمینه‌ی سرمایه‌گذاری و احیای آن‌ها را فراهم می‌آورد و گاهی هم با واگذاری زمین برای ساختن بازار و حمام، موجبات فعالیت‌های تجاری و خدماتی را فراهم می‌کردند.

زراره از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که فرمود: «بدترین چیزی که شخص از خود باقی می‌گذارد، مال راکد است.» زراره می‌گوید: «عرض کردم، پس با آن مال چه کند؟» فرمود: «آن را در ساختن بنایی (بستان یا خانه‌ای) سرمایه‌گذاری کند [فراهانی فرد، ص ۱۶۱، ۱۳۸۱].»
 محمد بن حذافر نیز می‌گوید: امام صادق علیه السلام هفتصد دینار به پدرم داد و به او فرمود: «با این پول تجارت کن.» سپس فرمود: «من رغبتی به سود آن ندارم. سود خوشایند است، اما من دوست دارم خداوند ببیند من آن مال را در معرض فایده قرار داده‌ام.»
 حذافر می‌افزاید که با این سرمایه صد دینار سود بردم. حضرت خوش حال شد و فرمود: «سود را به سرمایه بیفزای [پیشین].»

دین اسلام تمام مسلمانان را به کار و کوشش به منظور تولید دعوت می‌کند و برای کسب رزق و اشتغال به فعالیت‌های تولیدی، ارزش و ثواب قائل شده و بی‌کاری را به شدت زشت شمرده و سرزنش کرده است. حضرت علی علیه السلام در این باره می‌فرماید: لا ینترک الحق الا بالجهد... و الحرفه مع العفه خیر من العفی مع الفجور. امام فقط به دعوت مسلمانان به تولید بسنده نکرده است، بلکه واثقان خود را نیز بر مشی بر این طریق دعوت می‌نماید. حضرت در نامه‌ی خود به مالک اشتر می‌فرماید: ولیکن نظرک فی عماره الارض ابلغ من نظرک فی استجاب الحراج: باید نگاه تو (تلاش تو) در آباد ساختن زمین بیش از جمع‌آوری مالیات باشد.

بنابراین بر دولت اسلامی لازم است که تولید را در اولویت فعالیت‌های خود قرار دهد و بیش از وضع مالیات بر

تولیدکنندگان، زمینه‌های تولید را فراهم سازد و از تولیدکنندگان، کشاورزان و صاحبان صنایع و هم چنین تاجران و همه‌ی کسانی که در تولید نقش دارند، پشتیبانی کند. این مسئله در کلام امام علی علیه السلام به «عمارة الارض» تعبیر شده است [همان، ص ۷۷].

هدف تولید، ارضای نیازها و خواسته‌های افراد بشر و در نتیجه افزایش رفاه اقتصادی آنان است. در اقتصاد فرض می‌کنیم که ارضای هر چه بیش تر نیازها و خواسته‌ها باعث افزایش رفاه اقتصادی می‌شود؛ بنابراین، رفاه اقتصادی در وهله‌ی اول به میزان تولید بستگی دارد و افزایش تولید عموماً با بالا بردن استاندارد زندگی مردم، رفاه اقتصادی آنان را افزایش می‌دهد [تقوی، ص ۱۶، ۱۳۷۲].

اصلاح فضای سرمایه‌گزاری ممکن است فقط به افزایش حجم سرمایه‌گزاری‌ها کمک کند. باید مطمئن شد که این افزایش سرمایه‌گزاری، به سوی تولید کالاها و خدمات لوکس و غیراساسی منتقل نشود، بلکه به سوی تولید کالاها و خدمات مورد نیاز و قابل صدور و کالاهای سرمایه‌ای و مواد اولیه‌ی مورد نیاز برای این هدف، حرکت کند. تحقق این امر، از طریق تعیین ضوابط متعدد، نه ممکن و نه درست است. راهبرد بهتر و کارا تر، عبارت است از تغییر ترجیحات افراد از طریق تشویق اخلاقی و اجتماعی آنان برای برطرف ساختن موانع، و ایجاد انگیزه‌ها و تسهیلات، به گونه‌ای که بخش خصوصی چنین سرمایه‌گزاری‌ها را جذاب یافته، منابع بلندمدت خود را متوجه آن‌ها سازد. همه‌ی امتیازها و کمک‌های آشکار و پنهان که تولید و واردات کالاهای لوکس و نشانه‌های تفاخر را تشویق می‌کند، باید لغو شود. گرایش متداول به تعیین قیمت کالاهای ضروری، از طریق کاهش سودآوری کالاهای مزبور، به کمبود عرضه‌ی آن‌ها در بلندمدت می‌انجامد. این امر منشأ همیشگی آسیب رساندن به فقیران می‌شود. برعکس، عرضه‌ی بلندمدت کالاهای لوکس افزایش می‌یابد و مرفهان

سود می‌برند. به همین دلیل، شریعت اسلام تعیین قیمت را در وضعیت عادی تحریم کرده است. مقصود زمانی است که وضعیت اضطراری عمومی (هم‌چون جنگ یا قحطی) وجود ندارد، یا زمانی که شرکت‌های تجاری از طریق انحصار، تباہی یا احتکار، کمبود مصنوعی ایجاد نکنند [چپرا، ص ۴۵۶-۴۵۵، ۱۳۸۴].

یکی از واجبات حکومت اسلامی آن است که برای تجسم بخشیدن به اصول یاد شده، در میدان تولید به کار برخیزد و شالوده‌ی تولید اسلامی را متکی بر موازینی که اسلام آورده است، بریزد و بر عملی شدن آن نظارت جدی کند. پس بر حکومت اسلامی لازم است که به تولیدکنندگان اجازه ندهد تا چیزهایی را که نمی‌تواند برای عموم جامعه نفع داشته باشد، تولید کنند. تا از این راه تفاوت‌های ساختگی در میان طبقات مردم از میان برداشته شود، و از تولیدهایی آن‌چنانی که نتیجه‌ی آن استکبار و خودپسندی و تحقیر دیگران و نظایر این‌هاست، جلوگیری به عمل آید. و «شیء» موجب امتیاز بر انسان دیگر نشود [حکیمی، ج ۶، ص ۳۳-۳۲، ۱۳۷۰].

منابع

۱. ابراهیمی، محمدحسین. اقتصاد در قرآن. چاپ اول. انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه‌ی علمیه‌ی قم. ۱۳۷۵.
۲. تقوی، مهدی. مبانی علم اقتصاد. چاپ دوم. مرکز آموزش و پژوهش صنایع ایران. ۱۳۷۲.
۳. چپرا، محمدعمر. اسلام و چالش اقتصادی. چاپ اول. انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. ۱۳۸۴.
۴. حر عاملی، محمدبن حسین. وسائل الشیعه. قم. مؤسسه‌ی آل‌البیت. ۱۴۰۹ ق.
۵. حکیمی، محمد. معیارهای اقتصادی در تعالیم رضوی. چاپ اول. بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی. ۱۳۷۰.
۶. طباطبائی، سیدمحمد حسین. المیزان. ترجمه‌ی سیدمحمدباقر موسوی همدانی. دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه‌ی حوزه مدرسین علمیه‌ی قم). ۱۳۶۳.
۷. فراهانی فرد، سعید. سیاست‌های اقتصادی در اسلام. چاپ اول. مؤسسه‌ی فرهنگی دانش و اندیشه‌ی معاصر. ۱۳۸۱.
۸. مکارم شیرازی، ناصر (و جمعی از نویسندگان). تفسیر نمونه. دارالکتب الاسلامیه. ۱۳۶۶.
۹. ولایی، عیسی. مبانی سیاست در اسلام. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. چاپ اول. ۱۳۷۷.

